УДК:101.11(575.12)

Саргашкаев Э.А.
С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университети

КЫРГЫЗДАРДАГЫ МАЛ ЫЛАҤДАРЫН ДАРЫЛООНУН ЭЛДИК САЛТТАРЫ
(тарыхый этнографиялык аспект)

XIX кылым-XX кылымдын башында кыргыздардын башкы байлыгы, бардар жашоосунун жана жан сактоосунун негизги булагы болуп төрт түлүк мал болгон. Жылкы менен койду арбын кармашып, ири мүйүздүү мал, төө жана эчкини чактап багышчу. Нарын, Ат-Башы, Ысык-Көл, Алай, Памирдин бийик тоолорунда жашаган кыргыздар топоз багышкан. Эң эле бай кыргыз манаптарынын жылкалынын саны 2000, кою 3000 ге жеткен.

Чохан Валихановдун топтогон маалыматы боюнча бугу урууларынын жылкысынын саны 100000 ге, төөлөрү 10000 ге, уйлары 50000 ге чамалап барган [2].

Борбордук Азиянын чөл, талаалуу аймактарынан айырмаланып, кыргыз жери тоолуу келип, көктөө, жайлоо, күздөө, кыштоолордо малга жагымдуу ар түрдүү өсүмдүктөрдүн түрлөрү эбейгесиз көп болгондуктан малдын жугуштуу оорулары салыштырмалуу аз болгон.

Кыргыздар үчүн мал кармоонун жөн-жайы көп кылымдык тажрыйбанын сыноосунан өткөн көндүм болсо дагы, алардын өзгөчөлүктөрү болгон.Кыштык тоют даярдоодеген дээрлик болгон эмес. Чөп чаап-жыйноо Кыргызстандын түштүгүндөгү кыргыздардабираз мурдараак, түндүгүндөгү кыргыздарында орус келгиндеринин түздөн-түз таасири астында XIX кылымдын аягынан - XX кылымдын башталышынан тартып жайыла баштаган. Тоютту аз эле даярдашкан, ал көбүнчө ылаңдап калган же арыктап кеткен малга, жаш төлгө, ошондоиэле алыс сапарга минилчү көлүктөргө берилген.Чөп чаап-жыйноо үчүн адатта орокту колдонушкан, бирок XX кылымдын башында *чалгы, чапкы* жайыла баштаган.

Күз келип, суук тарта баштаганда чарбалар жайлоодон көбүнчө күздөөлөргөбөксөлөргө түшүп келишкен. Бул убакта ал жайыттагы тоют чөптөр алысындап кайрадан жетилип калган болот. Эгин оруп-жыюу, чөп чабуу бүткөндөн кийин көчмөндөр кыштоолоруна кайтып келишкен. Жыйым -теримди үй-бүлөлөрдүн атайын жиберилген мүчөлөрү жүргүзүшкөн, окаттуу адамдар бул ишкежалданган адамдарды иштетикен.

Ар кыл аймактарда көчүп-конуу аралыктарынын алыстыгы бирдей болгон эмес, ал бир нече ондогон чакырымдардан жүздөгөн чакырымдарга чейин жеткен.Көчүп-конуп жүрүүнүн алыстыгы айрым чарбалардын малыны санына жана түрлөрүнө байланыштуу болгон. Малдын ар бир түрүнө жайытты жер шартына жана оңтоюна ылайыктап тандап алышкан. Эмгекчи чарбалар жазгы-жайкы мезгилде жылкылары менен койлорун бириктиришип жайышкан.Көбүнчө туушкандар, кээде кошуналар малдарын чогуу жайышкан. Мындай топко кирген чарбалардын саны алардын малынын санына жараша болгон. Мындай биригүүлөр мал жаюуда, аларды көзөмөлдөп турууда, катаал ашуулардан, күкүктөгөн өзөн-суулардан өтүүдө,жаан-чачындарда көчмөндөрдүн эмгегин жеңилдеткен жана жайыттарды алда канча натыйжалуу пайдаланууга мүмкүнчүлүк берген. Бай чарбалар өзүлөрүнчө чакан айыл-айылы менен көчүп-конууну жакшы көрүшкөн.

Жылкычылар жайылып жүргөн жылкыларды кармоо үчүн өзүлөрү менен чалмалардыжанаукуруктарды дайыма ала жүрүшкөн. Кулундар бээлер байыганча күндүзү желелерде кармалган. Сааш үчүн бээлерди күн бою алты-сегиз жолу желедеги кулундарга айдап келишип, түнкүсүн кулундарды энелери менен жайытка коё беришкен. Чабан койлорду атчан же өгүзчөн кайтарып, түнкүсүн айылга айдап келген. Койлорду түнкүсүн кыздар жана келиндер кайтарышкан. Түндү өткөрүү жана короого ити-куштарды жолотпоо үчүн алар бекбекей айтып чыгышкан.

Кыргыздардын мал багуу жөн-жайын жана ыктарын көбүрөөк конкреттүү элестетүү үчүн биз мал чарбасынын эң маанилүү тармактарынын бири, кой чарбасына мүнөздөмө берип өтөбүз.

Кышкысын койлорду күн бою кыштоого жакын, кары жок күнгөй беттерде жайышкан. Кар өтө оор түшкөн жылдарда койлорду кар түшпөгөн же ал аз түшкөн ылымта жерлерде багышкан. Мындай жайыттарда койлор кургап калган чөп оттошкон.

Койду ээсинин үйүнө жакын жерлерге жайган койчу үчүн турак жай жасап беришкен эмес. Эгер андай жайыттар айылдан алыс болсо, анда койчунун короосунун жанына алачык куруп, кийиз менен жаап, этегин бастыра топурак кырдап, суук кирбегендей жасашкан. Алачыкка айланта камыш калап, аркан менен курчап коюшкан, Синь-Цзяндык кыргыздар мындай турак-жайды *ак төгөр* дешкен. Бир учун жерге, экинчи учун кадимки боз үйдүн түндүгүнө аштап, чабак жыгачтан жасашкан. Айланта чий калашып, анын үстүнө кийиз жабышкан. Мындай жөнөкөй турак-жайларда байлардын койчулары, кедей малчылар дагы турушкан.

Бай чарбалардын чабыр жана ыландаган койлоруна, чөп чаап-жыйноо кеңири тараганга чейин, отурукташкан жатакчылардан бир аз санда сатып алган чөп менен кошумча тоюттандырышкан.Кээде чарбалардын көпчүлүгү бир аздан чөп даярдап алган. Кыштын алгачкы бир-бир жарым айында койлор адатта эттүү болушкан, анданкийин алардын кээ бирөөлөрү арыктай баштаган. Даярдалганчөп, көбүнчө ыландап калган же арыктап кеткен малга жана алыска минилүүчү аттаргаберилген. Аларды 50-60 күн жемдеп-чөптөшкөн. Түштүктө 500-600 боо чөп даярдашкан, чөп оруу үчүнорокту колдонушкан. Мындай орокменен бир адам бир күндө 20-30 боо жакшы чөп оргон.Чөптү үй-бүлөнүн башчысы же анын балдары даярдашкан. Чабылган чөптү ат же башка унаа менен ташышкан. Аны сактоо үчүн кыштоодо таштан же арчадан, болбосо сокмо дубалдан жай жасашкан. Аны *кепе* же *кедең* дешкен [4].

Жазында кой багуудагы эңжооптуу мезгил, төл алуу башталган. Малдар, жалган куранже чын куран (март-апрелде) айында төлдөгөн. Төлдөтүү чын куран айынын аягында бүткөн. Төл башталаардыналдындатубарларды кыштоого жакын жердеги тегиз, таза жайыттарда жаюуга аракеттенишкен. Кой жаюуда алдыга узап кетпөөсү жана текши жайылышы үчүн койчу алардын алдында жүргөн. Койчулардын байкоолору боюнча тууту жакындап калган койлордун белгилери төмөндөгүлөр болгон: тубардын курсагы салаңдап, капталы бөксөргөн, желини чоңоюп, катуулана баштаган, көчүгү шишип, андан сары ууз чыга баштаган. Тубардын качантөлдөөрүн билиш үчүн койчу анын желинин кез-кези менен кармап көрүп турган. Тубар төлдөгөндөн кийин койчу козунун тонун (чарайнасын) шыпырып-тазалап, эгерде күн суук болсо, козуну койнуна салып алып боз үйгө киргизген. Күн жылуу болсокозуну дароо энесине салып эмизип алып, андан кийин боз үйгө жеткирген. Жайытта бир-эки тубар төлдөсө, койчу козуларды боз үйгө өзү алып келген, койлор жапырт төлдөп калса, анда айылга кабарлаган,ал жактан ат жиберишкен, анан козуларды капка же куржунга салып алып келишкен. Кандай болсо да соолук кой, козунун артынан ээрчип барган.

Тубардын төлдөшүнө койчу чанда бир учурда гана, мисалы, козу башынан эмес, аягынан келип калганда жардамдашкан. Мындай учурлардын көпчүлүгүндө козу өлүү түшкөн, козу тирүү болсо койчу аны башы менен келгидей кылып оңдогон. Бул үчүн койчу койдун ичине колун салып, козунун алдыңкыколдорун таап, ошондон кармап, аны сууруп чыккан. Ал эгерде алдыңкы колдорун таба албай койсо, анда ал козуну арткы бутунан кармап эле сууруп алган, мындай учурда козу өлүп калган. Козунун киндиги үзүлбөй түшкөн, учурларда койчу аны кесип салган [1].

Койчу козуну энесине жалаткандан жана эмизгенден кийин гана алып кеткен. Бирок бардык козулар эле энесин дароо эме албагандыктан, андай козуларды бозүйгө алып барышкандан кийин эмизишкен. Козулар кийрилген боз үйдө от жагышкан. Боз үйдүн сол капшытына кагылган эки казыкка бурчактуу көгөөн тартышкан. Бурчактарга

козулар байланган. Кургакташ үчүн алардын алдына кургак кык төгүшкөн. Боз үйдү жылуулаш үчүн түндүк жабуусун, кош канаттуу эшигин жаап, керегелердин түбүнө топурак үйүп, анын үстүнө чөп таштап, анан кыш менен бастырып коюшкан. Боз үйдө түн бою чоюн чыраккүйүп турган. Чыракка мал майын куюшкан, билигин бөздөн жасашкан. Козулар турган жердин үстүнө бийигирээк бир нече таякты жаткырып, кийиз менен жаап күпкө жасап жылуулашкан. Жаңы туулган козулар бир боз үйгө батпай калса, анда таяктарды тегерете сайып, туш-тарабын жылуулап жаап, ичине казанбак жасашкан, козуларды ошого жайгаштырышкан. Туулган козуларды кыштоодо турган айылга жакын жерлерде жайышкан. Алар чубабай, кеңири, текши чачылып жайылышына аракеттенишкен.

Койлорду эки жолу, эртең менен жана кечке жуук саашкан. Саан башталаардын алдында козуларды энелерине салышкан. Энелери ийигенден кийин козуларды тартып алышып, энелерин саашкан. Сүт аз калганда козуну кайрадан коё беришкен. Козулар энелерин эмип бүткөндөн кийин аларды кайтадан көгөөндөп коюшкан. Козулар туулгандан 20-30 күн өткөндөн кийин, аларга, атайын козулар үчүн даярдалган чөп салышкан. Кээ бир козулар адегенде эле отугуп кетишсе, башкалары бара-бара көнүгүшкөн. Күн сайын жаңы чөп алып келишип, мурдагыдан калган шакелдерин чыгарып салып турушкан. Козулар эки айга чейин боз үйдө кармалышы керек болсо да, алардын жакшы отугуп кеткендерин көп учурда боз үйдүн сыртына көгөөндөп коюшкан. Козулар үч айга чейин көгөндө турушкан. Койлордон сүт саап алуу үч ай бою улантылган, мындан кийин козулар энелери менен чогуу жайытка чыгарылган [3].

Кээ бир жерлерде козулар энелерин жыйырма күн эмишине мүмкүнчүлүк беришкен, бироккозулар туулгандан он күн өткөндөн кийин эле аларды жем-чөпкө көнүктүрө башташкан.Бул үчүн козулар турган боз үйдүн керегелерине чөп байлап коюшкан жана андан тышкары туз кошуп тартылган дан (арпа же сулу) беришкен. Козулар туулгандан жыйырмакүндөн кийин суу ичүүгө көнүктүрүлгөн. Кой саалардын алдында алар энелерине салынган. Мындай багуунун натыйжасында козулар тез ирденишкен. Козулар туулгандан 20 күндөн кийин ачык-жарык күндөрдө жайытка чыгарылган, бирок алар энелеринен бөлөк жайылган. Алгачкы күндө козуларын эмизүү жана саап алуу үчүн тубарларды жайыттан үч маал айдап келип турушкан. Өзүнчө басууга жараган чыйрак козуларды бул мезгилде энелери менен чогуу жайышкан, козулар ирденип алгандан кийин алардын баарын энелери менен чогуу жайытка чыгарышкан [4].

Койлор төлдөгөндөнкырк күн өткөндөн кийин тубарларды эртең менен эрте жайытка чыгарышып, андан кеч күүгүмдө гана айдап келишкен. Анын үстүнө тубарлар короого, эртеңменен жайытка чыгарылган жол менен эмес, башка жол менен айдалып келген. Койлорду түз жерге эмес, айдөш жерге түнөтүүгө аракеттенишкен.Койлор майын курсагына эмес, жонуна жыйнашы үчүн ушундай жасалган. Мындай болгондо койлор ысык-суукка жакшы туруштук берген. Койлор күндүз да суу боюнда жарым же бир саатча жуушатылган. Кышкысын койлор жайытка кеч чыгарылган, анткени түнкү сууктан кийинки жайыт эртелеп мал жаюуга жараксыз болгон [5]. Жайыттан келээр замат жуушап калсын үчүн койлорду короого кеч айдап келүүгө аракеттенишкен.

Эркек козуларды алар туулгандан 30-40 күндөн кийин биттешкен. Бул жумушту жергиликтүү усталар атайын жасаган бычактын жардамы менен өзүлөрү жүргүзүшкөн. Ал бычак кыска, кош миздүү, шибегеникиндей жумуру саптуу жасалган. Бул аспапты кыргыздар «бычар» деп аташкан. Кыргызстандын түштүгүндө аны «наштар» дешкен [6]. Козунун биттелген жерине эч нерсе сеппей эле түкүрүп гана коюшкан. Ысык-көл өрөөнүндөгү малчылар козуларды битеттүү үчүн атайын адамды биттегичти,чакырып келишкен. Ал козунун урук безин кесип таштагандан кийин ага эч нерсе сеппей эле коё берген [1]. Нарын облусунун Нарын районунун кээ бир жерлеринде козу туулганда эле анын умасынын түбүнөн жип менен бекем бууп салышкан. Мындай учурда козунун урук безине кан чуркабай 10-15 күндөн кийин, өзү эле куурап түшүп калган [6].

Куут адатта жалган куран айында, койлор күздөөдөн түшүп,кочкордун белдиги (түштүктө, булкөөк деп аталат) алынгандан кийин жүргүзүлгөн. Элдик календардагы айдын аталышына ылайык, бул кезди «бештин айында белдик алынат» деп коюшкан. Кыргызстандын түштүгүндө кочкорлор оторго айдалып келгенден кийин ырым-жырым жасашкан. Ал түгүл арчанын бутагын түтөтүп алып, «бисмилля ырахман ырахым, Чолпон-ата тукумуң көбөйсүн» - деп, ар бир койдун башынан түтүн айлантып чыгышкан [4].

Мындан кийин кочкорлорду тубарларга коё беришкен. Куут январга чейин созулган. Бул мезгилде жана андан кийин кочкорлор жайытта койлор менен чогуу жүргөн. Августта адатта аларды койлордон бөлүп коюшкан, бирок алардыөзүнчөжаюуга мүмкүнчүлүк жок болсо, анда аларга жогоруда айтылган белдикти тартып коюшкан.

Куут акырындык менен жүрүшү үчүн эки жүздён үч жүз тубарга чейин, беш кочкор кошушкан. Куут декабрь айынан башталып, күнчиларышына узара баштаган кыш чилдеде аяктаган. Бай чарбалар кочкорлорго эртеңменен жана кечинде бир кочуштан таза арпа же сулу беришкен, ал эми майда чарбалар кочкорлорду жайытта эле кармаган.Ал эми койлор козу салып койбосун үчүн,өтө семиз койлорду кыгы чыгарылып ташталган тоң короого кармашкан [3].

Койлорду эки жолу жазында май айында жана күзүндөкыштоого көчүп келишкенден кийин, атайын кайчы-жуушаң менен кыркышкан. Койлорду жазында кыркуу максаты, кышкы даакы жүндөн арылтуу жана жазгы кенелердин койдун денесине жабышып чагып, канын соруусунун алдын алуу болгон. Ошондой эле кыштан чыккан койлордун жеңилдеп бат эттенишин камсыздаган.

Күзүндө козуларды жана койлорду кыркуу дайыма эрте күздө жүргүзүлгөн. Анткени кышкы чилде суугуна чейин кой-козулардын жүнү өсүп калуусу тийиш болгон. Ошондой эле, күзгү кыркым койлордун кышындагы котур болуусунун алдын алуу максатында жүргүзүлгөн.

Жазгы жүндү «даакы», күзгүсүн «күзөм» дешкен. Күзгү жүн жазгыдагысынан жогору бааланган, анданэңмыкты кийиздер даярдалып, кийим-кече, уй эмеректери, тердиктер, боз уйдун жабуулары жасалган.

Ар бир кожоюн өзүнүн койлорунун кулагына *эн* салган. Ал эндердин формалары жана аталыштарыар түрдүү болгон. Кыргыздарда мал эндеринин төмөндөгүдөй аталыштары болгон; бакан, шара тилик, оюк, сырга, кумурска, тумар, кыйык, топчулама сыяктуу.

Мисалы: Батыркандын бакан эн,
Бап жарашкан чакан эн.
Тилекматтын тилмеси,
Ормонбайдын оймосу,
Тойматбайдын малында
Топчулама эни бар [6].

Махмуд Кашгари орто кылымдардагы түрктөрдүн жана огуздардын урууларынын малга эн-тамгаларды салгандыгы жөнүндө жазып кеткен.

Кыргыздар койлорду өңүнө, мүйүзүнө жана башка белгилерине карап таанышкан, ар бир койдун өзүнүн тийиштүү аты болгон. Койлордун аты алардын өңү-түсүнө жана дене түзүлүшүндөгү өзгөчөлүктөрүнө кээ бир учурларда алардын кыялына жараша дагы аталган. Мисалы; кара кой, ак кой, боз кой, көк кой, боз кашка кой, мүйүздүү кой, баштаак кой, сары башыл кой, шудуң кой - деп аташкан [4].

Кыштык тоюттун жетишерлик болбогондугунун натыйжасында, көчмөнмал чарбачылыгын табияттын катаал кубулуштарына толук көз каранды кылып койгон. Илдеттер, мал ылаңдары, мезгил-мезгили менен кайталанып, малды кыргынга учураткан жутмал чарбасына чоң зыян келтирген. Жут кар оор түшүп, суук күч болуп, кыштын мойну узарып кетишинин жана эрте жаздагы кара тоңголоктун кесепетинен башталган, мындай жылдарда тоңгон кардын астында калган отту тээп оттой албаган

мал, баарынан мурда кой менен уй чыгымга учурап турган. Кыргыздар XIX кылымдын үчүнчү чейрегине чейин мал үчүн жабык короо-жай дээрлик курушкан эмес. Таштан, чымдан, камыштан, куурайдан, бадал шактарынан короо тосушкан. Сокмо дубалдуу короолор, андан соң кепелер адегенде бай чарбаларда пайда болгон. Кийинчерээк малды атайын короолордо кармоо, бөтөнчө Кыргызстандын түштүгүндө, бир аз кеңирирээк жайылган, анткен менен малдын көп бөлүгүн мурдагыдай эле жөнөкөй короолордо башкалкалатып келишкен, мындай короолор мал үчүн шамалды тосуп калчу ылымта гана болуп, жааган кардан, бороон-чапкындан коргой алган эмес.

Адабияттар:

1. Абрамзон,С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999. - 896 б.

2. Айтбаев , М.Т. Народные знания киргизов в к. XIX начало XX вв. Изд-во АН Кирг. ССР. Сер. общ. Наук Т. 1. - Вып. 1. - Ф., 1959. - С. 60-180.

3. Айтмамбетов, Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX - нач. XX в. - Фрунзе, 1967. - С. 56-57

4. [АТД. № 1. 2009].

5. [АТД. № 1. 2009:10].

6. [Манас эпосу, 1958:14].